

УДК 343.98 (092)

В.М. Чисніков, кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник Державного
науково-дослідного інституту МВС України

АЛЬФОНС БЕРТИЛЬЙОН — ОСНОВОПОЛОЖНИК «НАУКОВОЇ ПОЛІЦІЇ» (до 160-річчя з дня народження)

Висвітлено життєвий шлях і творчу діяльність видатного французького вченого-криміналіста, одного із засновників криміналістики («наукової поліції») Альфонса Бертильйона (1853—1914 рр.).

Ключові слова: Альфонс Бертильйон, «наукова поліція», антропометрія (бертильйонаж), кримінальна реєстрація, історія криміналістики.

Освещен жизненный путь и творческая деятельность выдающегося французского ученого-криминалиста, одного из основателей криминалистики («научной полиции») Альфонса Бертильйона (1853—1914 гг.).

Highlights the life and creative activity of the outstanding French forensic scientists, one of the founders of the science of criminology (the «scientific police») Alphonse Bertillon (1853—1914 yy.).

А. Бертильйон

22 квітня цього року виповнилося 160 років з дня народження видатного французького криміналіста, директора Інституту ідентифікації при поліцейській префектурі Парижа, професора судової медицини Паризького університету Альфонса Бертильйона (1853—1914 рр.) — одного із засновників «наукової поліції» (криміналістики), автора і творця антропометричної системи ідентифікації особи, названої пізніше його ім'ям. Саме антропометрія (бертильйонаж) наприкінці XIX ст. — на початку XX ст. здійснила у криміналістиці наукову революцію щодо кримінальної реєстрації злочинців.

Альфонс Бертильйон народився у м. Парижі та виховувався в інтелігентній родині. Його батько, доктор медицини Луї Адольф Бертильйон, був відомим у Франції вченим-медиком. Усе життя він займався статистикою та антропологією, навчальний курс якої викладав у заснованій ним школі, та довгий час обирався віце-президентом Паризького антропологічного товариства. Дід Альфонса по материнській лінії — Ахілл Гійара — природознавець і математик, став відомим завдяки своїм науковим дослідженням у галузі демографії та виданню першого демографічного словника.

Старший брат Альфонса — Жак Бертільйон — видатний статист, обіймав посаду директора Паризького статистичного бюро. Другий брат — Жорж — відомий лікар-практик, працював у багатьох паризьких лікувальних закладах.

Незважаючи на таку рідню, Альфонс у школі навчався погано. Його тричі виключали з різних навчальних закладів за незадовільне навчання і дивацьку поведінку. Юнака зовсім не цікавили предмети, які там викладали. Під впливом занять родичів він з особливим інтересом захоплювався антропологічними дослідженнями, статистикою, демографією. Тому не випадково, що до Паризького університету він вступив на природознавчий факультет.

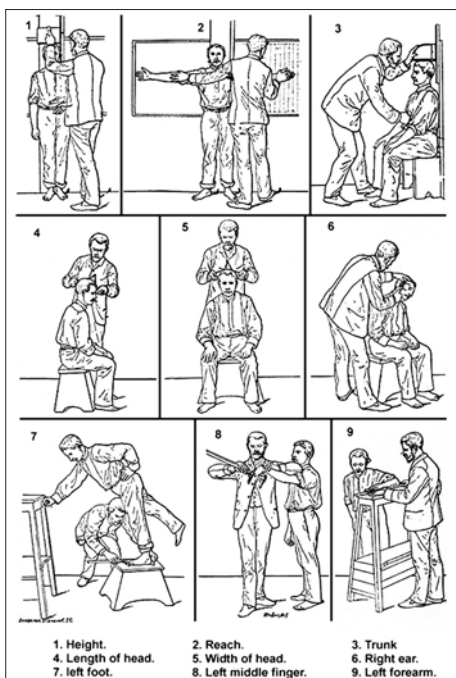
Після закінчення у 1878 році військової служби дипломований природознавець працював службовцем в одному із банків м. Парижа. Через три тижні його було звільнено як «непотрібну для справи, нікчемну людину». Безуспішно закінчилася для нього і нетривала кар'єра домашнього вчителя в Англії, куди його влаштували родичі.

У березні 1879 року Бертільйона-молодшого завдяки зв'язкам батька вдалось влаштувати до столичної поліцейської префектури на найнижчу посаду — помічником писаря. Нового співробітника колеги не дуже цінували. За словами сучасників, це був худорлявий молодий чоловік із сумним виразом обличчя, який постійно страждав на диспепсію, мігрень і носову кровотечу. Хронічні хвороби наклали відбиток і на його характер — потайний, занудливий, недовірливий і педантичний.

До службових обов'язків молодшого писаря входило переписування на картки прикмет злочинців, отриманих від інспекторів поліції. Описування було стандартним, запровадженим ще засновником французької поліції безпеки (Сюрте)

Е. Відомком: зріст, обличчя, особливі прикмети. Через деякий час Бертільйон зрозумів безглуздість своїх записів, бо за ними розпізнати рецидивіста було практично неможливо. І тоді він вирішує удосконалити систему реєстрації злочинців, користуючись науковими даними антропології і в першу чергу статистичними дослідженнями бельгійського вченого Адольфа Кетле. Через п'ять місяців наполегливої праці та наукових пошуків А. Бертільйон розробив принципово нову систему ідентифікації особи — антропометрію, названу згодом у криміналістиці його ім'ям — бертільйонажем.

Суть цього наукового методу полягала в тому, що визначені частини тіла злочинця, якого потрібно було зареєструвати, обмірювали і результати обмірювань заносили до спеціальної антропометричної картки. Пропонувалося проводити 11 обмірювань тіла: зріст, ширина витягнутих горизонтально рук, висота (сидячи), довжина і ширина голови та правого вуха, довжина середнього

Антропометричне обмірювання по системі А. Бертільйона

Антропометрична картка
злочинця

пальця та мізинця лівої руки, довжина лівої ступні та лівого передпліччя.

Крім зазначених обмірювань тіла, складовими частинами антропометрії були:

- описування прикмет злочинця за розробленою схемою «словесного портрета»: зріст, форма голови, носа та губ, колір очей, особливості побудови вушної раковини, особливі прикмети: родимі плями, видимі рубці, татування, а пізніше (з 1894 р.) і відбитки 4-х пальців правої руки (без великого);

- упізнавальна (сигналетична) фотозйомка, що передбачала фотографування злочинця у 3-х положеннях: анфас і профіль, у 1/7 натуральної величини і на

повний зріст, у 1/20 натуральної величини. Необхідно було додержуватися також інших визначених правил: особа, яку фотографували, мала бути без головного убору і її волосся не повинно закривати лоба і правого вуха; фотограф не мав права застосовувати ретуш тощо [1, с. 20—25].

Розроблена А. Бертільйоном антропометрична система дозволяла не тільки ідентифікувати особу людини, реєструвати, але й надавала можливість ввести чітку класифікацію реєстраційних карток. Навіть за їх великої кількості можна було за короткий час відшукати необхідну картку. Головним недоліком антропометрії було те, що розміри частин тіла людини упродовж життя змінювалися. Тому класифікація велася не за точними значеннями вимірів, а за визначеними їх інтервалами. Окремо зберігали реєстраційні картки дорослих чоловіків і дорослих жінок, а картки дітей і молодих людей (віком до 21 року) поділяли на чотири відділи (групи) відповідного віку.

Свою систему А. Бертільйон виклав у брошурі «Практичне застосування антропометрії» (1881 р.). Після неодноразових рапортів своєму начальству настирливий писар врешті-решт домогся того, що його новий метод кримінальної реєстрації було запроваджено як експеримент у поліцейській префектурі Парижа. Через три місяці за допомогою картотеки А. Бертільйона, що налічувала на той час понад 1800 карток, було встановлено особу затриманого злочинця Мартена, який назвався вигаданим прізвищем Дюпон. Це був перший рецидивіст, «впізнаний» за допомогою бертільйонажу. До кінця 1883 року вдалось ідентифікувати вже 49 злочинців, а у наступному 1884 році — 300 раніше засуджених осіб, «що не пам'ятали свого походження» [2, с. 113].

Напередодні нового 1895 року всі впливові французькі газети вийшли із заголовками: «Геніальний метод доктора Бертільйона», «Французька поліція знову на чолі світового прогресу», «Молодий французький вчений революціонував ідентифікацію злочинців», «Vivat Бертільйон!»

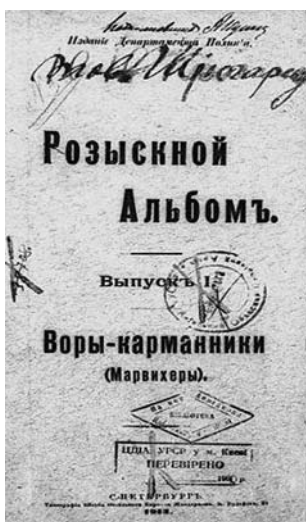
У листопаді 1885 року французький вчений виступив з доповіддю на III Міжнародному пенітенціарному конгресі у Римі, наводячи переконливі статистичні дані успішного ототожнення особи злочинців-рецидивістів. Новий антропометричний метод зацікавив вчених, особливо криміналістів-практиків.

27 березня 1887 року міністр внутрішніх справ Франції своїм наказом узаконив існування Ідентифікаційного бюро при Паризькій префектурі й санкціонував

відкриття аналогічних підрозділів у містах Ліоні та Марселі. Директором Центрального бюро поліцейської служби ідентифікації було призначено А. Бертільйона. Одночасно він залишився начальником фотовідділу Паризької поліції.

Слід зазначити, що брат Альфонса Бертільйона Жорж, зацікавившись антропометричною системою свого родича, розробив власну систему «заочного» отримання даних, що характеризують розміри тіла людини за його одягом, взуттям і головним убором, зважаючи на те, що органам розшуку доволі часто доводиться встановлювати особу злочинця або його жертви лише за залишеними на місці злочину предметами одягу. Такі знахідки, на думку Жоржа Бертільйона, дозволяють з приблизною точністю визначити антропометричні дані особи, яка носила цей одяг, а потім відшукати необхідні відомості, що зберігаються про неї в антропометричному бюро. Його досліди довели, що антропометричні виміри того чи іншого індивідуума дозволяють визначити розмір кожної частини його одягу. Для того, щоб використовувати такі виміри на практиці, він склав таблиці, які дозволяли за головним убором встановити розмір голови, за штанами — довжину ніг тощо. Отримані таким чином відомості надавали можливість визначати антропометричні дані особи з точністю до 6 мм [3, с. 61].

На початку 90-х років виходять друковані праці Альфонса Бертільйона «Судова антропометрія в Парижі» (1890 р.) і «Антропометричне ототожнення» (1893 р.), а також «Інструкція із сигналітики» (1893 р.), в якій наведено креслення і схеми всіх необхідних інструментів і приладів, а також малюнки із зображенням того, як необхідно проводити обмірювання тіла. Як зразки до інструкції додавалися заповнені каліграфічним почерком реєстраційні картки. У поліцейській практиці широко застосовувалися такі винаходи вченого, як пристрій для фотографування (метричного) місця злочину, крісло для одночасного фотографування злочинців (анфас і профіль) і спеціальний утримувач для фіксації положення голови. Він також розробив і вдосконалив кілька варіантів «...універсального і полегшувального фотоапарата для детективної зйомки» [4, с. 60].

Для оперативних цілей А. Бертільйон розробив кишеньковий розшуковий альбом, в якому розміщувалось майже дві тисячі фотокарток з прикметами розшукуваних злочинців і осіб, висланих за межі країни. Цей альбом як зразок було видано також у Санкт-Петербурзі («Розыскной альбом», 1908 р.) Згодом департаментом поліції Росії було підготовлено і видано аналогічний російський варіант — «Розыскной альбом. Вып. 1. Вори-карманники (Марвихеры)» (1913 р.).

Міжнародне визнання антропометрична система Бертільйона здобула на IV Міжнародному пенітенціарному конгресі, що відбувся в Парижі у 1895 році. На той час антропометричні станції (бюро) було відкрито у США, Індії, Австралії, Швейцарії, Бельгії, Румунії, Росії та інших країнах.

У 1898 році вийшла друком нова праця вченого «Порівняння почерку і графічна ідентифікація», яка, на думку дослідників, була першою суто криміналістичною роботою, «...де значну увагу було приділено ознакам

почерку та вперше... розкривалася методика криміналістичної ідентифікації особи за індивідуальними ознаками почерку» [5, с. 82].

Заслуги А. Бертільйона у боротьбі зі злочинністю визнані майже в усіх європейських державах. Він був кавалером орденів Почесного легіону (Франція), Вази 1-го класу (Швеція), Orange — Nassau (Нідерланди), Св. Сави (Сербія), Св. Станіслава (Росія), почесних медалей Drummond — Castle (Англія), Залізної корони (Австрія), Імператорської корони 3-го класу (Німеччина), Св. Маврикія і Лазаря (Італія), Леопольда II (Бельгія) і румунської Зірки.

Восени 1913 року А. Бертільйон серйозно захворів. Лікарі поставили діагноз — зловласне недокрив'я (анемія). Незважаючи на зусилля брата Жоржа, який тричі робив йому переливання власної крові, досягти позитивного результату не вдалось. 31 січня 1914 року на 61-му році життя серце Альфонса Бертільйона перестало битися.

Коли телеграф приніс сумну звістку про смерть видатного криміналіста до Санкт-Петербурга, відомчий журнал міністерства внутрішніх справ Росії «Вестник полиции» писав: «...Бертільйон помер, але бертільйонаж, як впроваджена покійним ідея постановки карного розшуку на науковий ґрунт, залишився назавжди у спадок людям, що присвятили себе служінню справі раціональної боротьби зі злочинністю» [6, с. 194].

М.О. Оболенський

Говорячи про бертільйонаж, слід нагадати читачам маловідомі факти, які, на превеликий жаль, не знаходять відображення у сучасних підручниках з вітчизняної криміналістики. У першу чергу це стосується українських вчених, судових медиків М.О. Оболенського (1856—1913 рр.) та Е.Ф. Белліна (1852—1902 рр.), які стояли у витоків російського бертільйонажу [7, с. 170—172].

На думку автора, «хрещеним батьком» російської антропометрії слід вважати професора судової медицини Київського університету М.О. Оболенського. Саме він, перебуваючи у 1887 році у науковому відрядженні у Парижі, першим з російських науковців ознайомився з новою антропометричною системою кримінальної реєстрації, запровадженою Альфонсом Бертільйоном, який, за словами вченого, «...дав йому доступ до свого бюро і особисто керував його заняттям» [8, с. 1]. Повернувшись з відрядження до Харкова, де на той час навчався, Микола Олександрович виступив на засіданні секції харківського товариства дослідницьких наук з повідомленням про новий науковий метод ототожнення особи за системою А. Бертільйона. У січні 1890 року у тижневику «Врач» (№ 4) він опублікував статтю «Визначення тотожності особи за способом Bertillon'a», в якій першим ознайомив російське суспільство з антропометричним методом криміналістичної реєстрації та його суттю і запропонував створити антропометричні станції за зразком французьких у Санкт-Петербурзі, а також у Тюмені та Одесі (через Тюмень проходили всі злочинці, які направлялися в заслання до Сибіру, а через Одесу — заслані на Сахалін). «Заснування антропометричних поліцейських бюро в Росії, — писав вчений, — не тільки є бажаним, але і цілком може бути здійсненим» [8, с. 6]. Через п'ять місяців така установа з'явилася у

Санкт-Петербурзі при розшуковому відділенні столичної поліції. Її першим завідувачем було призначено інженера-полковника (пізніше генерала) М.О. Козлова, який обладнав станцію на зразок паризького бюро і доклав багато зусиль для запровадження в Росії антропометричного методу кримінальної реєстрації, тому саме М.О. Козлова слід вважати «батьком російської антропометрії» [9, с. 114]. Через два роки в Російській імперії вже налічувалось 12 аналогічних станцій, які підпорядковувалися різним відомствам.

На території України першу антропометричну станцію було відкрито у лютому 1892 року при Одеському тюремному замку. Обмірювання засуджених проводили наглядачі тюрми, а фотографувати для антропометричних карток запрошували члена міського фотографічного товариства Маргуліса [10, с. 23; 7, с. 95, 103].

Е.Ф. Беллін

Наприкінці XIX ст. вчення А. Бертільйона про ото-тожнення особи злочинця увійшло до навчального курсу судової медицини та викладалось юристам і медикам у більшості європейських університетів, у тому числі й російських. Першим в Росії це зробив у 1895 році приват-доцент судової медицини Харківського університету доктор медицини Е.Ф. Беллін. У своїх публічних лекціях «Антропометричний метод виявлення тотожності» (1892 р.) і «Антропология та антропометрия додатково до мети правосуддя» (1895 р.) він розкривав суть, наукові основи, техніку та заслуги антропометрії у судовому процесі, підкреслюючи її корисність та ефективність [11; 9, с. 105—114].

Перший антропометричний кабінет у поліцейських установах на території України почав функціонувати у м. Києві з 14 (1) квітня 1902 року завдяки зусиллям завідувача розшукової частини міської поліції Г.М. Рудого. Тільки за перший рік роботи кабінету антропометричної реєстрації підлягли 1787 затриманих осіб: 1563 чоловіки і 224 жінки [12, с. 30; 8, с. 220].

Того самого року, майже одночасно з відкриттям кабінету у м. Києві, антропометричний кабінет при міській поліції було відкрито у м. Львові, який входив на той час до складу Австро-Угорської імперії. На думку дослідників, «засновником львівської школи антропології та дактилоскопії» був львівський поліцейський чиновник Антоні Курка [13, с. 8]. Будучи активним прихильником нових методів розслідування, він переклав з французької мови праці А. Бертільйона та склав унікальний «Словник злодійської мови», що видавався тричі. Цей ентузіаст розшукової справи також був автором цікавої книги «Історія львівської поліції, 1772—1918 рр.» (1930 р.), яка і дотепер залишається маловідомою сучасному читачеві (надрукована польською мовою) [14, с. 5, 227]. На жаль, залишається невідомим життєвий шлях і службова діяльність цієї небуденної людини, яка однією з перших на Галичині почала втілювати у поліцейську практику новітні досягнення криміналістичної науки. Своею новаторською діяльністю Антоні Курка

Г.М. Рудий

заслужив, щоб пам'ять про нього назавжди збереглася в історії вітчизняної криміналістики.

На завершення слід додати, що антропометрична система А. Бертільйона, якою користувалися поліцейські та тюремні установи багатьох країн світу близько тридцяти років, на початку XX ст. змушена була поступитися новій, більш надійній системі кримінальної реєстрації — дактилоскопії [15, с. 227]. Цікаво, що Українська РСР була, напевно, єдиною радянською республікою, де послідовники бертільйонажу після громадянської війни намагалися відродити дореволюційну змішану (антропометрично-дактилоскопічну) систему реєстрації злочинців. Зокрема, начальник Центрального реєстраційно-дактилоскопічного відділення Центrorозшуку міліції УРСР професор О.М. Покровський у вересні — жовтні 1921 року підготував низку інструкцій щодо впровадження антропометричних вимірювань затриманих осіб злочинних професій, а також розробив креслення і моделі антропометричних інструментів. Наприкінці грудня того самого року було виділено спеціальні кредити і замовлено виготовлення антропометричних інструментів для органів карного розшуку республіки, але через заперечення Центrorозшуку РРСФР від цієї ідеї на початку 1922 року довелося відмовитися [16, с. 47; 17].

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Торвальд Ю. Сто лет криминалистики. Пути развития криминалистики / Ю. Торвальд. — М. : Прогресс, 1975. — 439 с.
2. Файкс Г. Большое ухо Парижа. Французская полиция: история и современность / Г. Файкс. — М. : Юрид. л-ра, 1981. — 264 с.
3. Крылов И.Ф. Были и легенды криминалистики / И.Ф. Крылов. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1987. — 215 с.
4. Чисніков В.М. Антропометрія у Російській імперії (кін. ХІХ — поч. ХХ ст.) / В.М. Чисніков // Міжнародна поліцейська енциклопедія. — Т. V. Кримінально-процесуальна та криміналістична діяльність поліцейських організацій. — К. : Атіка, 2009. — С. 45—47.
5. Іщенко А.В. Методологічні проблеми криміналістичних наукових досліджень : монографія / А.В. Іщенко ; за ред. І.П. Красюка. — К. : НАВСУ. — 359 с.
6. Прохоров К.Г. Памяти Альфонса Бертільйона / К.Г. Прохоров // Вестник полиции. — 1914. — № 14. — С. 193—194.
7. Чисніков В.М. Криміналістична наукова думка в Україні: судові медики / В.М. Чисніков // Наука і правоохорона. — 2010. — № 2. — С. 169—173.
8. Оболонский Н.А. Определение тождества лица по способу Bertillon'a / Н.А. Оболонский // Врач. — 1890. — № 4. — С. 1—6.
9. Чисніков В.М. Сисна поліція на Україні за часів Російської імперії (1880—1917 рр.) : історико-правове дослідження : у 2 кн. — Кн. 1. Документи і матеріали : навч. посіб. / В.М. Чисніков. — К. : НікаНова, 2011. — 938 с.
10. Шимановский М.Ф. Фотография в праве и правосудии / М.Ф. Шимановский. — Одесса, 1894. — 39 с.
11. Беллин Э.Ф. Антропология и антропометрия в приложении к целям правосудия / Э.Ф. Беллин. — Харьков, 1905. — 36 с.
12. Отчет о деятельности сыскного отделения Киевской городской полиции за 1902, 1903 и 1904 годы. — К., 1905. — 150 с.
13. Андрієвська Л. Львівський Пінкертон комісар Бонцьо / Л. Андрієвська // Клуб комісара Бонця. Кримінальні загадки. — Львів : ПІРАМІДА, 2002. — 196 с.
14. Козицький А.М. Кримінальний світ старого Львова / А.М. Козицький, С.М. Білостоцький. — Львів : Афіша, 2001. — 230 с.

15. Чисніков В.М. Бертільйон Альфонс / В.М. Чисніков, Р.С. Белкін // Юридична енциклопедія. Т. 1 (А — Г). — К. : Українська енциклопедія, 1998. — С. 226—227.
16. Чисніков В.М. Бертільйон Альфонс / В.М. Чисніков // Міжнародна поліцейська енциклопедія. — Т. V. Кримінально-процесуальна та криміналістична діяльність поліцейських організацій. — К. : Атіка, 2009. — С. 59—61.
17. Белкин Р.С. Равен самому себе. Криминалистика вчера, сегодня, завтра / Р.С. Белкин, М.Я. Сегай. — К. : Лыбидь, 1991. — С. 98—106.
18. Біленчук П.Д. Видатні вчені криміналісти: історико-правове дослідження (друга пол. ХІХ — поч. ХХ ст.) : навч. посіб. / Біленчук П.Д., Чисніков В.М., Шульга О.О. — К., 2011. — Ч. 1. — С. 6—9.
19. Гейндль Г. Дактилоскопия и другие методы уголовной техники в деле расследования преступлений / Г. Гейндль. — М., 1927.
20. Фосдик Р. Организация полиции в Европе / Р. Фосдик. — Петербург, 1917.
21. Чисніков В.М. Основоположник «наукової поліції» / В.М. Чисніков // Юридичний вісник України. — 2008. — № 16.